

Netværksregulering af arbejdsmiljøet

begreber, teori og eksempler

Kamp, Annette; Nielsen, Klaus Tranetoft

Publication date:
2005

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Kamp, A., & Nielsen, K. T. (2005). *Netværksregulering af arbejdsmiljøet: begreber, teori og eksempler*. Roskilde Universitet.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@ruc.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Netværksregulering af arbejdsmiljøet

Begreber, teori og eksempler

Annette Kamp og Klaus T. Nielsen
NEM-projektet

Roskilde Universitetscenter skrevet november 2005
Sproglige revisioner juni 2006

Indledning

I en tid, hvor netværk er et plusord, ja en nødvendighed, accepterer vi måske umiddelbart påstanden om, at regulering via netværk er et væsentlig aspekt af den samfundsmæssige regulering, og at det er en væsentlig reguleringsform også på arbejdsmiljøområdet.

Men hvad forstås der ved reguleringsnetværk, hvordan dannes de, hvad skal der til for at de fungerer, hvordan spiller de sammen med central regulering, og hvilke muligheder giver de for lokal indflydelse?

Disse spørgsmål er centrale i den stadig stigende mængde af international litteratur om governance (som netværksregulering kaldes på engelsk¹), der er vokset frem i de senere år. Interessen for netværksregulering skyldes blandt andet at fænomenet er blevet mere udbredt, og at denne form for regulering antages at have potentialer i forhold til at regulere stadig mere komplekse forhold. Denne kompleksitet betyder at det bliver stadig vanskeligere at forstille sig en central hierarkisk statslig regulering. Reguleringen delegeres derfor til delvist selvstyrende netværk, som består af offentlige, halvoffentlige og private aktører i forskellige konfigurationer.

I dette forskningsprojekt er netværksregulering den teoretiske hovedoverskrift. Projektet vil bruge de forståelser og begreber som er udviklet i governance-litteraturen til at skabe nye perspektiver og forny diskussionen om regulering af arbejdsmiljøet. Projektet undersøger, hvad netværksregulering af arbejdsmiljøet bidrager med, hvilke styrker og svagheder forskellige former for netværksregulering har, og hvordan man styrker disse netværks dynamik og reguleringskapacitet. Dermed vil det give et grundlag for at diskutere nogle af de væsentlige forskydninger i arbejdsmiljøreguleringen, som den nye arbejdsmiljølov må forventes at give anledning til.

Formålet med denne litteraturreport er at skabe et overblik over dele af litteraturen om netværksregulering, som kan være af relevans på arbejdsmiljøområdet.

Rapporten er opdelt i tre kapitler:

¹ I den dansksprogede governancelitteratur bruges ofte betegnelsen netværksstyring. I denne rapport har vi vagt at fastholde udtrykket netværksregulering, men vi bruger i øvrigt begreberne styring og regulering synonymt

Hvad er reguleringsnetværk, hvorfor opstår de, hvordan kan vi forstå deres virkemåde. Det er nogle af de spørgsmål som kapitel 1 søger at besvare. Her præsenteres de forskellige teoretiske strømninger som beskæftiger sig med netværksregulering, med fokus på de nøglebegreber og den forståelse, der her er udviklet.

Det næste kapitel beskæftiger sig med netværksanalyser. Hvordan gennemføres analyser af reguleringsnetværk, og hvilke typer af resultater kan de frembringe? Mulighederne er selvfølgelig store og kan ikke her beskrives udtømmende. I dette kapitel vil vi derimod præsentere udvalgte nyere casestudier på reguleringsområdet, der bruger denne analytiske optik. Dermed kan vi skærpe vores eget valg af metodologi.

I kapitel 3 vendes blikket mod arbejdsmiljøfeltet, og vi ser på arbejdsmiljøreguleringen som netværksregulering. Hvad mener vi når vi taler om netværksregulering i denne sammenhæng, hvad er det for institutioner som typisk indgår? I kapitlet søger vi at karakterisere netværksaspekter ved arbejdsmiljøreguleringen, og give eksempler på hvordan forskellige forståelser af netværksregulering kan anvendes på feltet. Kapitel 1 og 2 er skrevet af Annette Kamp, og kapitel 3 af Klaus T Nielsen, men rapporten er selvsagt blevet til i tæt samarbejde mellem forfatterne.

Kapitel 1

Netværksregulering - transformation af paradigmer om statslig regulering.

I de senere årtier er der i de vestlige lande er sket en *pluralisering* af styringen. Det er ikke længere alene staten der udøver styring, dele af styringen varetages af netværk af institutioner. Myndighederne har så at sige uddelegeret reguleringskompetencen til netværk af offentlige og ikke offentlige aktører i forskellige konfigurationer, således at vi ikke har et center hvorudfra styring udgår, men mange. Forskellige institutioners samspil i netværk er altså i fokus.

Der er forskellige forklaringer på denne udviklingstendens (se bl.a. Pierre 2000).

- for det første har indførelsen af New Public Management, som bygger på en kombination af stats- og markedsstyring, skabt en fragmenteret offentlig sektor med en masse gensidigt afhængige institutioner. Der opstår dermed et behov for vertikal og horisontal koordination. Derfor ser vi en stigning i forekomsten af reguleringsnetværk.
- for det andet har globaliseringen øget behovet for regulering, men også gjort det vanskeligere og mere komplekst for nationalstaten at regulere. Med globalisering tænkes blandt andet på internationalisering af finansmarkeder, på dannelsen af magtfulde multinationale virksomhedsnetværk, på hvordan visse metropoler og regioner bliver internationale.
- for det tredje betyder samtidens tendens mod individualisering at det er vanskeligt at legitimere en øget central statslig intervention

Netværksregulering kan altså ses som en konsekvens af samtidige udviklingstræk. Men det som især har gjort netværksregulering til et vigtigt område for politologer og et forskningsområde i kraftig vækst, er at det tilmed ses som et vigtigt redskab til at håndtere en øget kompleksitet i de problemer, som skal reguleres. Her synes central statslig styring ikke at være en farbar vej, men heller ikke ren markedsregulering eller løsninger, der alene baserer sig på civilsamfundet, virker realisable.

Udviklingen beskrives i litteraturen som en bevægelse fra ren hierarkisk styring, *government*, mod forskellige former for *governance*. Governance kan defineres lidt forskelligt. Bob Jessop (1999) – engelsk sociolog og en fremtrædende skikkelse indenfor denne teoretiske debat – definerer det som en styringsform der hverken er hierarkisk, som den klassiske statslige styring eller anarkisk, som fx markedsstyring. Det er en *interaktiv form for styring* hvor

grupper fra forskellige områder og niveauer gennem forhandling og samarbejde deltager i styringen.

Reguleringsnetværk forstås generelt (se fx Sørensen og Torfing 2005) som en relativt stabil sammenknytning af institutioner, som er

- operationelt set autonome
- som interagerer og påvirker hinanden gennem forhandling
- Er selvregulerende – dog indenfor rammer som ofte sættes af offentlige myndigheder
- Som i bred forstand bidrager til offentlig styring

Der synes at være generel enighed om at netværksregulering, når den er velfungerende, kan have en række fordele: Den skaber bedre løsninger - løsninger som er tilpasset en specifik kontekst, og løsninger som i højere grad er proaktive. Disse løsninger implementeres i højere grad, fordi inddragelse af centrale stakeholders i styringsnetværk betyder at konflikter mellem forskellige parter overvindes og parterne får ejerskab til løsningerne. Systemteoretiske forskere på feltet, som for eksempel Koimann (1997) og Mayntz (1999) ser ligefrem netværksreguleringen som fremtidens reguleringsform. De påpeger, at med en øget differentiering af samfundet i stadig flere selvrefererende systemer (jf. Luhmann) er det ikke muligt at skabe løsninger alene med udgangspunkt i et enkelt felt (eller undersystem). Netværk af institutioner som dækker flere samfundsmæssige felter er bedre egnede til at løse opgaven

Med netværksmetaforen skærpes opmærksomheden omkring, hvordan der sker en transformation af staten, som center for politisk styring. Men samtidig gør netværksforståelsen også op med traditionelle forståelser af policyprocessen. Her tages ofte udgangspunkt i en rationel proces anskueliggjort som en styringskæde: de valgte politikere delegerer beslutningskompetence til embedsværket, myndighederne etablerer policy, hvorefter de centralt satte mål implementeres ved hjælp af de institutioner, der indgår i styringskæden. Denne rationelle forståelse har, med klare paralleller til organisationsteorien, været under stadig beskyddning, og begreber som 'bounded rationality' (March og Simon 1958), Lindbloms (1959) 'muddling through' eller March og Olsens (1971) skraldespandsmodel, hvor problemer og løsninger kobles tilfældigt, har været foreslået som perspektiver, der bedre kunne anvendes til at beskrive policy-processen.

Men mens mange af disse tilgange beskæftiger sig med fænomenerne som styringsfejl eller ligefrem ustyrlighed, ses de i en netværkstilgang, som potentielt produktive, som politikudvikling fra neden. Politik udvikles ikke kun

centralt, men også i lokale forhandlinger mellem institutionerne i netværket, og fokus for mange studier af netværksstyring er netop på den lokale politikudvikling. Samtidig er det ofte sådan at mål og visioner skabes og revideres i den proces, hvor de realiseres. Policy processen bliver på denne måde tæt vævet sammen med implementeringsprocessen (Kickert mfl. 1997).

Netværksregulering er ikke noget nyt fænomen, det har altid eksisteret. Men det anerkendes og bruges i stadig større omfang og interessen for forstå dets virkemåde er voksende. Det er dog vigtigt at forstå netværksregulering, som et element i en styring, der i øvrigt kan benytte sig både af hierarkisk styring og markedsstyring. Vi har '*governance in the shadow of government*', som den tyske politolog Fritz Scharpf (1994) anfører. Derfor er det væsentligt også at beskæftige sig med samspillet mellem netværksstyring og andre elementer i styringen. At få disse elementer til at spille sammen på en frugtbar måde er i sig selv en udfordring for en reguleringsindsats.

Forskellige tilgange til netværksstyring.

Netværk af institutioner er et område som både sociologi, organisationsteori og politologi har behandlet. Der findes således flere forskellige tilgange til at forstå netværksstyring. De er ikke nødvendigvis i direkte modstrid, snarere er det sådan at de med hvert deres udgangspunkt stiller forskellige spørgsmål, og ofte fokuserer på forskellige sider ved netværk.

En strømning, som vi her kalder *funktionalister*, er primært interesserede i, hvordan man effektivt skaber samfundsmæssig styring under komplekse forhold. Viden om netværksdynamik er derfor først og fremmest væsentlig som forudsætning for at bruge netværk. En særlig interesse retter sig mod styring af styringsnetværk; det som benævnes metagovernance.

For en anden strømning – nyinstitutionalisterne - er hovedspørgsmålet, hvordan de selvstyrende netværk udvikler styringsressourcer; hvordan der skabes politiske aktører ved deltagelse i sådanne netværk, og hvordan der udvikles viden og redskaber. Fokus er på at forstå den sociale dynamik i netværkene, men i et bredere perspektiv, hvor også implikationerne for det repræsentative demokrati diskuteres.

Atter andre – governmentality-strømningen - diskuterer opkomsten af styringsnetværk i sammenhæng med dominerende tendenser i den samfundsmæssige styring øvrigt. Governmentality, som er en sammentrækning

af government og mentality, indebærer et fokus på styringsrationaliteten. Opmærksomhed er rettet mod, hvordan der i samtiden sker grundlæggende forandringer i begrundelserne for styring, hvad styringen rettes mod og hvordan den gennemføres. Styringsnetværkene ses som koalitioner der er med til at producere bestemte typer af styringsrationale.

I det følgende gennemgås tre forskellige tilgange ud fra følgende hovedpunkter

- Hvilket perspektiv ses netværksstyring ud fra, og hvilke spørgsmål er i fokus
- Hvordan forstås netværk samt dynamik i netværk
- Hvilke nøglebegreber opereres der med

Det funktionalistiske perspektiv

Spørgsmål om hvilke egenskaber styringsnetværk skal have for at bidrage til en effektiv regulering af specifikke felter er i fokus for en bred strømning indenfor forskningen i netværksregulering (se fx Rhodes 1997). Netværksstyring ses som et redskab til at løse de problemer som en øget samfundsmæssig kompleksitet skaber. Samtidig bygger styringsnetværk på en anden rationalitet end traditionel hierarkisk styring. Traditionel hierarkisk styring bygger på det man kalder substantiel rationalitet, altså definition af klare mål og midler, der forfølges, mens netværksstyring bygger på en forhandlingsrationalitet, hvor både mål og midler forhandles undervejs. Dette har betydning når netværkene bliver en del af det register, som staten benytter sig af i styringen.

Netværk bygger på en gensidig afhængighed. De institutioner som indgår i netværket er afhængig af udveksling med hinanden i forhold til at udføre deres opgaver. Det er deres motiv til at engagere sig. Disse institutioner kan godt have konfliktende orienteringer eller interesser. Men for at styringsnetværket kan fungere, skal der opbygges tillidsrelationer mellem institutionerne. Tillid indebærer, at der opbygges gensidige forventninger om adfærd. Man ved – eller tror man ved hvordan de andre medlemmer reagerer, og kan basere sine egne handlinger og udspil på den viden. For at forhandlinger og udvekslinger kan ske i et netværk, skal der således udvikles en række normer og regler for den gensidige adfærd i netværket.

Funktionalisterne peger på en række egenskaber, som er afgørende for netværks effektivitet i forhold til styring. Sammenhængskraften i netværket er et helt central for netværkets funktion. Skal netværkets sammenhængskraft vurderes kan man se på *forhandlingskapacitet, stabilitet, flexibilitet, åbenhed og lukkethed*. Forhandlingskapacitet henviser til netværkets evne til at skabe

tillidsrelationer, løse konflikter og skabe løsninger. Stabilitet og fleksibilitet udgør to poler i en balance. På den ene side må netværket have en vis stabilitet i levetid, sammensætning mv., på den anden side er det vigtigt at det er fleksibelt, dvs. i stand til at reorientere sig i takt med ændringer i omverdenen. Balancen mellem netværkets åbenhed/lukkethed er desuden en vigtig faktor. Er netværket for snævert rummer det ikke den mangfoldighed som er nødvendig for en god problemløsning, men er det for bredt kan det lide under for ringe sammenhængskraft.

Andre karakteristika i et netværk er ressourcer og magt. Ressourcerne i netværket vigtig for dets funktion. Ressourcer kan være tid og økonomi og kompetencer. Institutioner, som har få ressourcer, hæmmes i deres deltagelse. Endelig har magtbalancen betydning for relationen mellem institutionerne. En ulige magtbalance betyder at nogle medlemmer deltager fordi de ikke har andre alternativer, hvorimod en mere lige magtbalance giver bedre mulighed for win-win situationer.

Rhodes og Marsh (1992) meget anvendte typologi (se nedenfor), er udviklet i forlængelse af denne diskussion. Her er formålet, at karakterisere netværk i forhold til to idealtypiske modeller for netværk: emnenetværket og politik netværket.

Figur 1 Politik og emne netværk (her efter Rhodes 1997:44)

<i>Dimension</i>	<i>Politik netværk</i>	<i>Emne netværk</i>
Medlemskab	Få medlemmer, skarpe kriterier for in- og eksklusion	Mange medlemmer
Integration	Hyppige og intense kontakter Stærk kontinuitet i værdier og medlemmer Høj grad af konsensus	Svingende frekvens og intensitet i kontakten Større trafik af medlemmer ud og ind af netværket En vis konsensus, men også af konflikt
Ressourcer	Alle medlemmer har ressourcer	Mange medlemmer har få ressourcer
Magt	Der er en magtbalance således at alle kan tilbyde noget i de forhandlings- relationer som er netværkets grundlag	Ulige magtforhold

Daugbjerg og Branth Pedersen (2004) bruger denne typologi i deres undersøgelse af , hvordan grøn afgiftspolitik er blevet gennemført i Norden. De påviser blandt andet at producenterne, repræsenteret ved fx landbrugsrådet og dansk industri, får indflydelse på lovgivningen via deltagelse i netværk, og jo mere disse har karakter af et politik netværk, jo større indflydelse får de.

Metagovernance - Styring af styringsnetværk

De centrale myndigheders muligheder for at styre de delvist selvstyrende styringsnetværk er et centralt emne (fx Kickert m.fl 1997). Begrebet metagovernance bruges om sådanne aktiviteter. Man skelner mellem hands-on og hands- off tilgange

Med hands-off tilgange menes, at man styrer netværket ved at påvirke dets rammebetingelser. Det kan dreje sig om netværksstrukturering, rammestyring af ressourcer, organisering og kommunikations mv. Det er en direkte styring ud fra de mål som metaguvernøren har.

Hands-on tilgange lægger derimod vægt på at forbedre dynamikken i netværket, netværksprocesserne. Det kan dreje sig om: Spilstyring, procesrettelæggelse, konfliktmediering mv. Det handler om at forpligte deltagerne i netværket til at forhandle og samarbejde, således at netværkets funktionsmåde forbedres.

Denne gennemgang kunne efterlade læseren med en ide om at netværksstyring kan udvikles til den perfekte styringsform. Der er dog ingen grund til at antage, at denne form for styring ikke skulle kunne fejle; dvs. være ineffektiv i forhold til at nå de mål man ønsker, eller have uintenderede konsekvenser. Som Jessop (2002) påpeger, kan al styring fejle, og han peger på, hvordan kombinationen netværksstyring med marked og hierarki skaber en kompleksitet som kan være meget vanskelig at manøvrere i.

Nyinstitutionel forståelse – et procesperspektiv

Nyinstitutionalister, såsom Scott (1995), Powell og DiMaggio (1991) og March & Olsen (1989, 1995) er en anden væsentlig strømning, der bidrager til forståelsen af styringsnetværk. Mens de tre førstnævnte beskæftiger sig mere generelt med interorganisatoriske netværk, har March og Olsen specielt rettet opmærksomheden mod styring og politikudvikling i netværk.

De ser først og fremmest netværk som en mulighed for at skabe politisk deltagelse. Med netværkene skabes der styringsressourcer. Med ressourcer menes både at aktørerne i netværket får en politisk identitet, samtidig med at de udvikler politiske handlekraft. Nyinstitutionalisterne interesserer sig ikke så meget for resultatet af netværksstyring, men for de processer, hvor netværk etableres og udvikles. Her udvikles en forståelse af, hvordan der skabes styringsressourcer, når netværkene udvikles og arbejdes.

Netværk ses i udgangspunktet som en positiv mulighed for deltagelse og indflydelse, men spørgsmålet er, hvordan den demokratiske indflydelse sikres, når politik ikke udvikles af de folkevalgte, men i mere eller mindre selvstyrende netværk. Det er et gennemgående tema i March og Olsens indflydelsesrige bog *Democratic Governance* (1995)

Nyinstitutionalisterne er kritiske overfor de funktionalistiske forståelser af netværk (beskrevet ovenfor). De peger på at de i høj grad forstår aktørerne som politisk rationelle. Aktørerne indgår i netværk med henblik på at fremme egne mål bedst muligt, og bruger altså netværkene instrumentelt. Desuden anskues aktørernes interesser og præferencer som givet på forhånd og som stabile.

Imod dette anfører nyinstitutionalisterne, at netværket tværtom dannes omkring fælles menings- og handlingshorisonter. Det er koalitioner som knyttes sammen af fælles forestillinger om mål og opgaver, og netop dette fællesskab er drivkraften i at de dannes. Nyinstitutionalisterne peger endvidere på, at regler, præferencer og ressourcer som strukturerer de politiske resultater snarere skabes, forandres og transformeres i processen, end at de kan ses som stabile forudsætninger. Netværksstyring bliver derfor også et spørgsmål om at forme betingelserne for en bestemt policy, lige så meget som at formulere og implementere den.

Institutionerne skaber altså identiteter og dermed også normer og regler for hvordan man bør handle. Aktørerne handler således ikke (kun) ud fra en politisk rationalitet, de handler ud fra en 'passendehedslogik': Ud fra hvem de er (identitet), hvor de er (institution) og hvad der sker (situation).

March og Olsen (1995) formuleres således tre kernebegreber, som skal indfange de væsentligste træk ved dannelsen og udviklingen af et givet netværk:

- *identiteter*. Et vigtigt fokus for analysen af et netværk er, hvilke politiske identiteter, der dannes. Ved identitet forstås her forsimplede opfattelser eller billeder af os selv og andre, som vi fortolker og søger at udleve. Det drejer sig om selvbeskrivelser, præferencer og forventninger. Der er altså ikke tale om identitet som et intrapsykisk fænomen.

- *kapabilitet*. Kapabilitet henviser til den politiske handlekraft der udvikles i netværket. Kapabilitet har flere dimensioner: rettigheder og autoritet, politiske ressourcer, politiske og organisatoriske kompetencer. Identitet og kapabilitet skabes i en gensidig proces og hænger sammen.

- *forestillinger*. I netværket udvikles fælles forestillinger i form af myter og fortællinger. Historier om, hvad der skete hvorfor og hvad det betød. Dette er med til at etablere et fælles meningssystem, en fælles reference der danner udgangspunktet for de policies, strategier og redskaber der udvikles.

Et eksempel på brugen af disse begreber kan findes i Sørensen og Torfings (2000) analyse af et regionalt netværk. Her ser de på, hvordan der dannes et netværk af bl.a. borgere, politikere og embedsfolk omkring etableringen af et kulturhus. De beskriver, hvordan borgerne, erhvervsfolkene og forvalterne mægtig- og myndiggøres i denne proces, hvordan de antager (nye) politiske identiteter, og diskuterer hvordan det påvirker disse gruppers deltagelse i 'det store demokrati'.

Nyinstitutionalisterne beskæftiger sig ikke med metagovernance. Når de vurderer et givet netværks effektivitet, holdes det op mod dets evne til refleksivitet. Det centrale bliver at udvikle adaptive politiske systemer som er i stand til at håndtere skiftende krav og betingelser. Her bliver netværkets evne til *læring* central. Læringskapaciteten kan aflæses i det omfang som Netværket er i stand til at eksperimentere, at evaluere og fortolke erfaringer

Governmentality – med Foucault som inspiration

Endelig er dele af governance-tilgangen (bl.a. Thorning 2004, Åkerstrøm 2003, Järvinen 2003) inspireret af Foucault og hans forståelse af magt og styring.

Foucault og hans efterfølgere Mitchell Dean og Nicolas Rose beskæftiger sig ikke direkte med netværksstyring. Der, hvor de bliver interessante i en diskussion om netværksstyring, er i deres interesse for de styringsrationaliteter, som udvikles historisk. En styringsrationalitet indebærer en bestemt forestilling om hvad eller hvem, der skal reguleres af hvem, hvorfor og hvordan. Med forandringen i styringsrationalitet forandres også grænsefladen mellem stat og samfund.

Dean (1999) og Rose (1999) beskæftiger sig med de overordnede strømninger og tankefigurer, der præger styringen. Et eksempel på en sådan strømning er liberalismen, der bryder med det klassiske Hobbessianske fokus på staten som den centrale aktør i samfundsstyringen, og i stedet peger på markedet. Statens rolle bliver da at sikre betingelserne for transaktioner på markedet, mens markedet med sin 'usynlige hånd' sikrer, at individuelle valg fører til det fælles bedste.

Dean og Rose er især optaget af de neoliberale tendenser i samtiden, hvor styring ikke overlades til markedets anarki, men staten aktivt anvender og regulerer markedet, skaber quasimarkeder, og inddrager civilsamfund og marked i partnerskaber. Samtidig sætter de fokus på, hvordan dette i stadig højere grad er afhængigt af en normativ regulering af borgerne i det de kalder

selvdisciplinering. De peger på, hvordan avancerede nyliberale styringsformer retter sig mod at nå dette yderste led med sin regulering – individet. Individet gives frihed til at opføre sig som et ansvarligt individ; men reguleringen retter sig så mod at udvikle normerne for hvordan denne ansvarlighed skal forstås. Reguleringen søger altså at skabe at forme individers opfattelse af sig selv, af deres indbyrdes relation, deres omverden og af deres handlingsspillerum. Men det, at reguleringen sigter mod at forme identiteter, betyder ikke at det faktisk er den form for identitet eller selvopfattelse, som de individer, der er på tale, selv har. Det er ikke deterministisk, det er et projekt. Vi kan italesætte borgeren som forbruger, men hvorvidt han eller hun faktisk begynder at identificere sig selv sådan, det kan ikke forudskikkes.

Set i et governmentality perspektiv er netværksregulering altså et led i en større igangværende forandring i styringsrationaliteten, en igangværende pluralisering af magten og en ændring i forholdet mellem stat og samfund. Ud fra dette perspektiv spørges der til det normative grundlag for styringen.

- Hvordan defineres og afgrænses styringens objekt? For at kunne styre er det nødvendigt at definere hvad styringen skal rettes mod, for eksempel arbejdstagerne, virksomheden eller organisationer
- På hvilke måder søges objektet styret? Hvad er det for redskaber og instrumenter som bringes i anvendelse for at styre, hvilken karakter har styringen. Det er vigtigt at være opmærksom på at tekniske redskaber, som for eksempel en cost-benefit analyse eller en certificeringsordning, har deres egne logikker og begrænsninger.
- Hvordan bør de subjektiviteter være, som styres/styrer? Hvilke antagelser om de som styrer og de som styres, hviler styringen på. Hvilke normer og værdier bør regulere deres adfærd. Ses de individer som styrer eller styres for eksempel som forbrugere, som moralske opdragere eller som faglige personer?
- Hvad er målet med styringen, hvad er de bagvedliggende forestillinger om det som styringen i sidste ende skal tilvejebringe.

Som det fremgår af beskrivelsen, beskæftiger Governmentality traditionen sig med det, man kunne kalde: 'long duré'; de store penselstrøg i historien. Den giver derimod ikke svar på, hvordan dynamikken i omkring etablering og udvikling netværket fungerer. Der er en tendens til at styringsrationaliteter fremstilles som helheder, uden sprækker eller indre modsætninger, så på den

måde virker de nærmest totaliserende. Spørgsmålet er, hvor forandring kommer fra, hvor vi kan finde modbevægelser.

Andre indenfor denne tradition – først og fremmest den Hollandske politolog Maarten Hajer – har søgt at adressere denne problemstilling og har udviklet begreber, der kan bruges til at beskrive de konfliktfulde processer, hvor en styringsrationalitet konkurrerer med og evt. afløses af en anden. Hans centrale begreber *storylines* og *diskurskoalitioner* beskrives nedenfor.

Storylines og diskurskoalitioner

Hajer (1995, 2003) udvikler sine begreber i forbindelse med sit studie af hvordan miljøpolitikken forandres. En af hans pointer er, at politikken hænger snævert sammen med, hvordan 'miljøproblemer' forstås i miljødiskursen. Han viser, hvordan der konstrueres forskellige fortællinger om 'miljøkrisen', hvad den skyldes, og hvordan den kan løses, og hvem der spiller en rolle i at skabe problemer og løsninger. Den kondenserede metaforiske udgave af en sådan fortælling kalder han en *storyline*.

Analytisk set har *storylines* mange fællestræk med Dean og Rose's styringsrationaliteter. Der er et fokus på, hvordan objektet for styring forandrer sig, ligesom midlerne og aktørerne. Men *storylines*, som refererer til myter og fortællinger i et symbolske univers, har en metaforisk karakter. De er derfor flertydige og netop deres flertydighed giver mulighed for at de kan samle netværk (*diskurskoalitioner*) som er løsere koblet. Det vil sige at selvom medlemmerne af koalitionen alle abonnerer på en bestemt *storyline*, har de ikke nødvendigvis samme tolkning af den. En *storyline* konstruerer så at sige en fælles platform for at diskutere forskellige emner.

I Hajers forståelse spiller aktørerne en vigtig rolle i at konstruere og transformere diskurser. I analysen af policyprocesser ser han på, hvordan forskellige *diskurskoalitioner* søger at skaffe opbakning til deres forståelse af virkeligheden; de søger at skabe en hegemonisk diskurs. Han påpeger imidlertid, at disse policydiskurser ikke udvikles ud af den blå luft, men i samspil med den konkrete praksis som aktørerne er involveret i. En policy udvikles til at løse praktiske problemer, og når den ikke fremstår som troværdige bryder de sammen (Hajer og Waagenar 2003).

Kapitel 2

Studier af netværksregulering

I de seneste år er der gennemført en del danske studier af netværksstyring på forskellige politikfelter: Indenfor byplanlægning og regionaludvikling (Sehested 2001, Sørensen og Torfing 2000), indenfor miljøområdet (Daubjerg og Branth 2004, Stærdahl 2001), indenfor sundhedsområdet (Seeman 2004) og indenfor Social og Arbejdsmarkedsområdet (Andersen og Torfing 2004)

I dette afsnit gennemgås udvalgte tre studier af netværksregulering. Formålet er at belyse, hvordan de forståelser som er præsenteret i kapitel 1 bringes i anvendelse. Hvordan gennemføres konkrete analyser af reguleringsnetværk, og hvilke typer af resultater kan de frembringe? Det skal tjene som baggrund for vore egne overvejelser om design og metode.

De tre studier repræsenterer forskellige politikfelter, og dermed også meget forskellige kontekster og problemstillinger. Netværkene repræsenterer desuden på forskellig vis en sammenføjning af institutioner, der hører til civilsamfund (sammenslutninger af borgere og sociale klienter, kulturorganisationer), stat (forvaltende institutioner), marked (erhvervsorganisationer) eller hybrider heraf (professionelle institutioner, arbejdsmarkedsorganisationer, rådgivere).

De tre studier kombinerer på forskellige måder de funktionalistiske og nyinstitutionelle perspektiver. De forskellige vinklinger afspejler dels projekterne problemstilling, dels den konkrete kontekst som undersøges. Governmentality perspektivet anvendes kun lidet i disse studier. I case tre anvendes det som en overordnet ramme for det konkrete casestudie. Diskursen om social og arbejdsmarkedspolitikken – fra welfare to workfare – sådan som den har udviklet sig historisk anvendes (se Torfing 2004) til at beskrive den forståelsesramme som fører til netværkenes oprettelse, og som præger deres videre udvikling. Metagovernance berøres kun indirekte i studierne. Mest tydeligt optræder dette perspektiv, hvor der på baggrund af studierne gives anbefalinger til, hvorledes netværkselementerne af reguleringen kan styrkes.

Det første studie (Seeman 2004) undersøger det reguleringsnetværk, som er udspændt via reformerne af psykiatrien. Med etableringen af distriktpsychiatrien reguleres behandlingen af klienten af en række små og store institutioner, som har forskelligt 'ophæng', forskellige ressourcer (penge, tid, faglig ekspertise). Det er et system hvis rammer nøje afstikkes via hierarkisk regulering – der er lille autonomi og få midler i netværket. Formålet med

studiet er at undersøge styrker og svagheder ved distriktpsychiatrien som interorganisatorisk netværk

Det andet studie (Sørensen og Torfing 2000) undersøger forandringer i regulering på lokalt niveau hen imod netværksstyring med henblik på at diskutere implikationer for demokratiet i (lokal)samfundet. Det understreges at hierarkisk styring (government) stadig spiller en central rolle, men med New public management er der tendenser mod mere governance. Og forfatterne vælger en case – to store projekter i kultur og fritidsforvaltningen i Skanderborg kommune – som kan bruges til at belyse, hvordan selvregulerende og selvgroede styringsnetværk etableres og fungerer, og hvordan demokrati udfolder sig i denne type af netværksstyring.

I det tredje studie (Andersen og Torfing 2004) undersøges to typer af netværk i på social- og arbejdsmarkedsområdet: virksomhedslignende implementeringsnetværk samt de lokale koordinationsudvalg. De virksomhedslignende netværk medvirker i implementeringen af aktivpolitikken, mens de lokale koordineringsudvalg er rådgivende og policyudviklende i forhold til at nedbringe antallet af kontanthjælpsmodtagere, førtidspensionister mv. Begge netværk er lokale, men 'virksomhederne' er dannet fra neden, mens de lokale koordinationsudvalg er formelt nedsat via lovgivningen. Formålet med undersøgelsen er at undersøge og sammenligne netværkenes styrker og svagheder, samt se på betingelserne for at de kan fungere som et interaktivt element i reguleringen.

Der er altså tale om meget forskellige udgangspunkter og ambitionsniveauer. Mens case nummer et og tre er interesserede i at belyse styrker og svagheder ved reguleringen på et bestemt felt, er nummer to optaget af generelle ændringer – fra government til governance – og konsekvenser for det liberale demokrati. Case to har i øvrigt også et eksplorativt sigte – her afprøves og indholdsudfyldes netværksbegrebet. Case tre adskiller sig fra de øvrige ved at have et sammenlignende perspektiv. Desuden spiller arbejdsmarkedsorganisationerne en vigtig rolle i netværket.

Case 1. Distriktpsychiatrien som netværksregulering. Janne Seeman (1999, 2004)

Formålet med Seemans studie er at undersøge styrker og svagheder ved distriktpsychiatrien. Distriktpsychiatrien er en ny, netværksbaseret måde at regulere sindslidelse på. Hvordan fungerer denne form for regulering, og

hvordan kunne man styrke den. For at belyse denne problemstilling gennemfører Seeman et longitudinalt case studie af planlægning etablering og drift af distriktspsykiatrien, sådan som den udviklede sig i Viborg amt i perioden 1990-95. Der indkredses 20 institutioner, som er involveret i disse processer. De kommer fra forskellige sektorer, tilhører forskellige politiske niveauer og har forskellig profession. Mange af institutionerne er offentlige men en del er frivillige organisationer (f.eks. SIND, eller tilhører det private erhvervsliv (f.eks. praktiserende læger og psykiatere). Netværket afgrænses altså empirisk, det er de institutioner, der konkret (ikke ideelt) deltager i opbygningen af en bestemt praksis eller policy.

Distriktspsykiatrien forstås med udgangspunkt i nyinstitutionalister indenfor organisationssociologien (for eksempel Scott og Meyer, 1994), som et interorganisatorisk netværk, der skal samarbejde om at løse den opgave, det er at behandle/rehabiliter/støtte den sindslidende. Der hentes dog også inspiration fra funktionalismen. Forskelle i ressourcer og magt, konflikter samt graden af integration spiller således en rolle i analysen af netværkets funktion.

I analysen afdækkes de enkelte organisationers egen logik, sådan som den er som er sat af deres institutionelle placering, deres ressourcer, deres profession etc. Dernæst undersøges samarbejdet der på tværs af organisationsgrænser, og de fælles forståelser, meningshorisonter og fælles arenaer som bærer samarbejdet. Seeman analyser således de forskellige dynamikker, som påvirker netværkets funktionalitet i forhold til at løse den opgave, det er tiltænkt.

Seeman observerer, at mange af netværkets medlemmer er offentlige institutioner med opgaver som er defineret 'oppefra'. De kan altså ikke bevæge sig rundt i det organisatoriske landskab. De er bundet sammen af 'ressourceafhængighed', men tilhører forskellige 'styresystemer'. Netværket har lav autonomi, og det er forfatterens forklaring på at netværket er skrøbeligt og ustabil med skiftende dominansforhold.

Seeman beskriver to hovedelementer i netværkets funktion:

- Beskyttelsesmekanismer og dysfunktioner
- Tværgående styringselementer

Ad 1

Beskyttelsesmekanismerne henviser til at de enkelte institutioner forsøger at beskytte sig mod usikkerhed og ustabilitet ved fx at søge at dominere samarbejdet, trække sig tilbage fra det, bruge uformelle kontakter, at holde mange møder hvor alle deltager. Det får dysfunktionelle virkninger. I grove

træk forskydes energien fra samarbejde om opgaven til samarbejdsregulerende aktiviteter.

Ad 2

Der er imidlertid også ting som holder netværket sammen. Først og fremmest er der via et historisk, ildsjælsbaseret forløb udviklet en fælles forståelse af distriktpsychiatrien på tværs af de organisationerne i netværket, og dermed er der etableret fælles værdier, normer og praksisser. Desuden er der etableret institutioner som går på tværs: en kontaktpersonordning, som medierer nedefra, samt distriktsråd, der medierer oppefra.

På baggrund af studiet giver Seeman en række anbefalinger til, hvordan man kan styrke netværket og netværkstænkningen indenfor distriktpsychiatrien. Her peger hun blandt andet på vigtigheden af, at nogen er ansvarlige for at skabe og opretholde netværksstyringen. Desuden anbefaler hun et større fokus på konfliktløsning og afbalancering af magtforhold.

Sammenfattende bygger dette studie på en forståelse af netværk som konstitueret i en længevarende proces omkring en bestemt meningssystem. I casen er denne fælles horisont det som skaber en sammenhængskraft i et netværk som i øvrigt ellers er på randen af kollaps og disintegration. Seemans studie interesserer sig primært for de institutioner der indgår. De beskrives som monolitiske – som institutionelle felter – og det er deres logikker som dominerer samspillet, samtidig med at netværket er baseret på en gensidig ressourceafhængighed. Fokus i studiet er primært at belyse problemer med at få et formelt etableret netværk til at fungere. Seemans forståelse er et konsensus/koordineringsperspektiv. Der spørges f.eks. er der ressourcer til koordinering etc, når det ikke lykkes at få netværket til at fungere optimalt. Konflikter tematiseres derimod ikke.

Case 2 Skanderborg på landkortet – et studie af lokale styringsnetværk og politisk handlekraft. Eva Sørensen og Jacob Torfing (2000)

Hvad er muligheden og betingelserne for en demokratisk fornyelse fra neden. Det er det grundlæggende spørgsmål som Sørensen og Torfing vil belyse. Det gør de via et studie af politiske beslutninger i styringsnetværk indenfor fritids- og kulturområdet i Skanderborg.

Formålet med studiet er at belyse hvordan politisk styring i lokale netværk foregår. Det er altså et eksplorativt studie. Det er begrundet i den stigende anvendelse af netværksregulering, en ny form for demokratisk styring på lokalt niveau blandt andet affødt af new public management. Yderligere spørges der til: Hvad betyder institutionaliseringen af det politiske samarbejde. Hvordan er den demokratiske kontrol i de deltagende organisationer. Hvad betyder deltagelsen i de lokale netværk for individernes mægtiggørelse og myndiggørelse.

Teoretisk tages der udgangspunkt i March og Olsens begreber om netværksregulering og deres diskussioner af demokrati i denne styringsform. Der ses altså på de netværk af *institutioner*, som danner rammen om aktørernes *Identitet, kapacitet og forestillinger*. Netværket defineres empirisk. Fokus for de to caseanalyser er de processer der fører til 1) oprettelse af et kulturhus i Skanderborg 2) professionalisering af den lokale håndboldklub. Netværkene omfatter således forskellige NGO'er, politiske organisationer og forvaltning, samt erhvervsorganisationer.

Analysen er tænkt som longitudinel, processuel, men er primært baseret på nutidsinterviews, hvor interviewpersonerne er blevet bedt om at skue tilbage. Der er derfor konstrueret en historisk linje i første del af undersøgelsen: dannelsen af netværket og netværket udvikling. Hovedvægten i analysen er på selve netværket. I analysen undersøges, hvordan netværket etableres omkring en bestemt dagsorden, og hvordan det udvikles omkring centrale begivenheder. Netværkets dynamik belyses ved at se på relationen mellem aktørerne, netværkets normer, organisering og funktionsmåde, netværkets håndtering af konflikter, samt hvordan netværket etablerer kriterier for medlemskab (in- og eksklusion). Derudover undersøges de enkelte institutioner, de normer, regler de er baseret på, deres strategiske ageren i netværket, deres interne konflikter samt deres interne demokrati.

Forfatterne konkluderer for det første at politikudvikling fra neden faktisk har meget stor betydning i disse to cases. Men samtidig har policyprocessen andre karakteristika end en traditionel politisk beslutningsproces.

Det er en meget åben proces, hvor problemforståelser, værdier normer og identiteter er til forhandling igennem hele forløbet. Aktørerne realiserer ikke blot på forhånd givne målsætninger. De er selv med til at skabe grundlaget for beslutningerne, og det betyder at de præges af høj grad af refleksivitet og ansvarlighed. Netværkene er dannet omkring en fælles vision om et skæbnefællesskab. Baggrunden er en fælles historie om Skanderborg, der i

80erne går fra at være landkommune til bykommune. Men ikke en vellykket bykommune, der kommer ikke rigtig gang i det lokale erhvervsliv, og centrale institutioner såsom sygehuset lukker, ja også biografen lukker. Den fælles vision handler om at stå sammen om at vende denne udvikling, skabe fornyelse og fremgang. Denne historie er imidlertid i høj grad åben for fortolkning. Det betyder på den ene side at mange aktører kan se sig selv under denne hat og inkluderes i koalitionen. På den anden side foregår der en stadig kamp om det konkrete indhold.

Studiet viser, hvordan tilknytning til institution og netværk skaber politisk handlekraft. Deltagerne indgår i en læreproces, hvor de efterhånden kommer til at opfatte sig selv som kapable til at deltage i og organisere politiske processer. En bagside ved dette er dog at der er en tendens til at det er en elite som i forvejen er ressourcestærk som på denne måde mægtig- og myndiggøres.

I Torfing og Sørensen's studie er den fælles horisont selve det som danner grundlaget for at skabe de selvgroede netværket, og det er den som senere fungerer som inklusions/eksklusionskriterium. Torfing og Sørensen vier i modsætning til Seeman opmærksomhed mod både netværket og de institutioner som indgår. Begge er en forudsætning for at skabe deltagernes identitet og handlekapacitet.

Torfing og Sørensen's analyse er dermed klart mest interessant i forhold til at give svar på: hvordan studeres netværk og deres funktion. Samtidig fokuseres på de styringsressourcer, som netværksreguleringen producerer.

Case 3 Netværksstyring af kommunernes arbejdsmarkedsrettede indsats. (Andersen og Torfing 2004)

Formålet med denne undersøgelse er at undersøge, hvordan netværksregulering af den lokale arbejdsmarkedspolitik fungerer, samt at se på betingelserne for at den kan fungere som et interaktivt element i reguleringen. Der er altså ikke tale om en traditionel evaluering af reguleringens konkrete målopfyldelse, men en analyse af den dynamik som er etableret, og en vurdering af de langsigtede perspektiver i en fortsat udbygning af denne form for styring. Partinddragelse udgør et væsentligt element i netværksstyringen på dette område.

Konkret undersøges to typer af netværk i på social- og arbejdsmarkedsområdet:

- virksomhedslignende implementeringsnetværk, som medvirker i implementeringen af aktivpolitikken. Netværket omfatter (i reglen)

repræsentanter for arbejdsmarkedets parter, lokale arbejdsgivere, kommunen, samt i ét tilfælde ildsjæle blandt kontanthjælpsmodtagere.

- lokale koordineringsudvalg er rådgivende og policyudviklende i forhold til at nedbringe antallet af kontanthjælpsmodtagere, førtidspensionister mv. Koordineringsudvalget omfatter repræsentanter for arbejdstagere og arbejdsgivere, De Samvirkende Invalideorganisationer, Praktiserende Lægers Organisation samt kommunen

I undersøgelsen ses der på 3 virksomhedslignende netværk og 3 lokale koordinationsudvalg. Undersøgelsen såvel dækker land- og bykommuner, som kommuner i centrale og udkantsområder. Der er tale om kommuner, som har meget forskellige betingelser økonomisk og socialt for at føre en aktiv arbejdsmarkedspolitik.

Begge netværk er lokale. 'Virksomhederne' er dannet fra neden men vedtaget ved en byrådsbeslutning, mens de lokale koordinationsudvalg er formelt nedsat som konsekvens af arbejdsmarkedsløvgivningen, men tilpasset lokalt. Den analytiske afgrænsning af netværkene følger derfor den formelle.

Teoretisk bygger undersøgelsen både primært på funktionalistiske begreber om netværksregulering. Opbygning af gensidig tillid, forhandlingskapacitet, herunder legitimitet i forhold til 'baglandet', netværkets stabilitet og balance mellem åbenhed og lukkethed er således vigtige kategorier. Også ideer og begreber udviklet af March og Olsen (1995) inddrages dog. Det drejer sig blandt andet om mægtig- og myndiggørelse af deltagerne samt om de demokratiske aspekter af denne type af regulering.

Selv om begge typer af netværk på forskellig vis er underkastet hierarkisk styring sker der i betydelig grad en lokal tilpasning, netværkenes sammensætning og dynamik er forskellige, ligesom den måde de definerer problemstillinger og løsninger på.

Virksomhedsnetværkets styrker er, at de skaber ejerskab, opbakning og legitimitet i de institutioner der deltager, herunder også bedre kontakt til de virksomheder som kan medvirke i aktiveringen. Vanskelighederne består først og fremmest i at skabe et netværk, som både er tilstrækkelig bredt og som er nogenlunde symmetrisk, når det gælder magt og ressourcer. Ekskluderes for eksempel arbejdsgiversiden hæmmes virksomhedskontakten; men samme

effekt har det også i et tilfælde, hvor kommunen spiller en for dominerende rolle.

Koordineringsudvalgene består generelt af mennesker, som har organisationspolitiske ressourcer, viden og erfaring, der udvikles tillidsrelationer, og samarbejdet bliver rammen om fælles læreprocesser. Men svaghederne ved denne type 'obligatoriske' netværk kan være, at de ikke nødvendigvis deler syn på problemerne og deres løsning, at nogle af parterne sjældent eller slet ikke deltager, samt at der ikke er opbakning fra repræsentantens bagland. Koordinationsudvalget er jo en arena for interaktion, men ideelt set en arena som sikrer koordination mellem de deltagende institutioner. Integrationen i netværket kan altså være ringe, og grundlaget – den gensidige udveksling af ressourcer omtvistet. Derudover kan der være problemer med at håndtere kommunens dobbeltrolle som deltager og spilstyrer. Endelig peges der på, at brugerne er ekskluderet fra netværket.

Sammenfattende giver dette studie et godt bidrag til at diskutere svagheder og styrker i netværks ud fra et funktionalistisk perspektiv. Den ene del af dette studie – de lokale koordinationsudvalg - beskæftiger sig med arenaer for koordination af netværk og peger her på problemer omkring repræsentativitet. Institutionerne opfattes dermed ikke som helheder, men som potentielt konfliktfulde, ligesom konflikter i netværket giver sig udtryk i voice eller exit. Dermed giver casestudier indsigt i de udfordringer som netværk, der er oprettet 'oppefra' med en bestemt intention, stilles overfor og giver anledning til overvejelser omkring metagovernance.

Kapitel 3 Arbejdsmiljøregulering som netværksregulering.

Formålet med det kapitel er dobbelt: Dels at illustrere de 3 tilgange til netværksregulering, vi har beskrevet i kapitel 1, med eksempler fra arbejdsmiljøreguleringens verden og i den forbindelse også at illustrere, hvad vi opfatter som netværk, der kan gøres til genstand for vores analyser. Dels at lave en første afprøvning af netværkstilgangenes brugbarhed som analyse-tilgange på arbejdsmiljøområdet. Samtidigt skal det understreges at nærværende projekt endnu er i sin vorden, og derfor benytter vi ikke i dette kapitel – eller rapporten i øvrigt – empirisk materiale som er indsamlet i forbindelse med projektet – i den forstand er nærværende kapitel at betragte som teori, et bidrag til at udvikle den forståelsesramme, som vi arbejder med i projektet.

Som det allerede er beskrevet vil vi i vores analyser lade os inspirere af følgende tre tilgange, som vi mener kan supplere hinanden i analysen – vi har altså ikke valgt en tilgang frem for andre:

- Det funktionalistiske perspektiv
- Den nyinstitutionelle forståelse – procesperspektivet
- Governmentality – det diskursive perspektiv

Samtidigt har vi i projektets hidtidige arbejde afsøgt feltet for cases, som på forskellig vis kunne være eksemplariske i forhold til netværksforståelserne af arbejdsmiljøreguleringen.

Ved et netværk forstår vi i dette projekt et antal aktører, der interagerer med henblik på at regulere et velafgrænset arbejdsmiljøfelt, dvs. har som mål at producere styring i form af fx viden, værktøjer, kampagner og indsatser, altså 'produkter' med en vis betydning og varighed. Heri ligger også et metodisk hensyn; netværkene skal kunne gøres til genstand for observation. Vi fokuserer i dette projekt på netværkenes potentiale for mere eller mindre selvstændigt at udvikle styringskapacitet og videnressourcer, som kan gøre en forskel. Det er nemlig vores påstand, at disse potentialer med fordel kan tildeles forskningsmæssig opmærksomhed i arbejdsmiljøforskningen.

På det grundlag vil vi (med stor sandsynlighed [skrevet november 2005; er siden ændret]) arbejde med følgende cases:

Ulykkesindsatsen, som den er kommet til udtryk i 'nul arbejdsulykker'-kampagnen og arbejdstilsynets forskellige indsatser (senest Det tværgående ulykkesprojekt, AT, august 2005). Det er en indsats, som har haft Arbejdstilsynet som

en central aktør, men samtidigt er det tydeligt, at tilsynet primært har benyttet en tilgang karakteriseret af frivillighed og overtalelse, og det har betydet udviklingen af et netværk, bestående af faglige organisationer, Branchearbejdsmiljøråd og BST, omkring indsatsen.

Forflytningsindsatsen, som over en årrække har arbejdet med at forhindre arbejdsmiljøproblemer i forbindelse løft af mennesker indenfor social- og sundhedsområdet. Denne indsats har fungeret gennem et samspil mellem parterne og en række af de instanser, der står til rådighed i feltet – et samspil som har været orkestreret i eller gennem Branchearbejdsmiljørådet (BAR SoSu).

Partsaftalen om mobning, som ganske vist trådte i kraft før arbejdsmiljøreformen af 2003 var på plads, men som vel sætter en standard for de partsaftaler, man kan forvente kommer på plads i forlængelse af, at arbejdsmiljøreformen har givet hjemmel til den type af aftaler. Aftalen har jo, som det også kan læses af navnet, parterne som de helt dominerende aktører.

Endeligt arbejder vi i øjeblikket (oktober 2005) med at fastlægge en sidste case, som også skal være indenfor *det psykiske arbejdsmiljø-område*.

Hvis man krydser de tre netværkstilgange med de fire cases får man en matrix med 12 felter, der kan udfyldes. I det følgende er det dog de tre netværkstilgange, der er styrende, og tilgangene vil kun blive illustreret med et (eller to) af case-eksemplerne hver. Det skal dog gentages, at vi endnu ikke har foretaget systematisk empiri-indsamling i forhold til casene, hvorfor vi kun kender dem overfladisk. Og vi siger *ikke* hermed, at de fire cases bedst analyseres med den tilgang de er diskuteret under, tværtimod vil alle casene formodentlig vinde ved at blive analyseret med alle tre tilgange.

Før vi kaster os ud i de tre perspektiver og de fire cases, gennemgår vi den generelle arbejdsmiljøregulering; primært ud fra det funktionalistiske perspektiv.

Den generelle arbejdsmiljøregulering

– i et funktionalistisk netværksperspektiv

Vi vælger at skelne mellem to niveauer i reguleringen: Policy-niveauet, hvor mål, midler og den formelle lovgivning udstikkes – på dette niveau spiller staten, parlamentet og parterne de dominerende roller, men det er vigtigt at pointere, at de underliggende niveauers aktører, også dem som er skabt af lovgivningen, ikke er ubetydelige spillere på dette niveau. Under policy-niveauet har vi et niveau, som i princippet implementerer policy, implementeringsniveauet, men det er en vigtig pointe ikke at skelne for skarpt mellem de to niveauer, for

også på implementeringsniveauet produceres der policy; ja, faktisk er det vores forventning, at det er på dette niveau – i de netværk der dannes på dette niveau – at der produceres den mest interessante policy; det er her, at mulighederne for at gøre en forskel er størst. Vi lægger vægt på at grænsen mellem policy og implementering med fordel kan tænkes som flydende.

Objektet for reguleringen er primært virksomhedsniveauet men også individniveauet. Reguleringen producerer på virksomhedsniveauet egentligt et tredje, selvstændigt reguleringsniveau, hvor sikkerhedsorganisationen er i centrum – den skal jo regulere den konkrete arbejdsadfærd. Men vi nøjes med at skelne mellem policy- og implementeringsniveauet, og fokuserer på implementeringsniveauet.

Arbejdsmiljøreguleringen, på policy-niveauet, er noget af det første, der overgår principielt fra den rene statslige hierarkiske styring til en form for netværksstyring: Det sker i 1901 i forbindelse med etableringen af Arbejdsrådet (som siden er blevet til Arbejdsmiljørådet), som institutionaliserede en bredere kreds af legitime aktører end blot staten, og Arbejdsdirektoratet (Direktoratet for Arbejdstilsynet), som var det første direktoratet i den danske forvaltning, og som bragte myndighedsudøvelsen på afstand af parlamentet. Disse nyskabelser skal naturligvis ses i lyset af Septemberforliget, som i 1899 gav parterne på arbejdsmarkedet en unik rolle, og som siden har givet anledning til at man taler om den danske model.

Siden er der sket en successiv etablering af institutioner, som indgår i reguleringsnetværk på feltet. Med arbejdsmiljøloven som vedtages i 1975 formuleres den grundlæggende tankegang i formålparagraffen. For det første er det ultimative mål sundhed; de ansattes sikkerhed og sundhed; og denne sundhed opnås først og fremmest ved at arbejdspladserne selv tager hånd om arbejdsmiljøet; loven 'etablerer' til det formål et sæt af aktører – en ledelse med det endelige ansvar, sikkerhedsrepræsentanten, sikkerhedsorganisationen, sikkerhedslederen – som skal fungere på virksomhederne. Men arbejdspladserne skal have støtte fra 'arbejdsmarkedets organisationer', som jo både er de allerede etablerede, parterne, og de organisationer, der etableres specifikt til formålet. Og disse specifikke organisationer – Branchesikkerhedsrådene (Branchearbejdsmiljørådene (BARene)) og mylderet af Bedriftssundhedstjenester (BSTer) – er på den ene side selvstændige enheder, samtidigt med at de formelt er influeret af arbejdsmarkedets parter. Der etableres således, styret af loven, netværk på forskellige niveauer – virksomheds, branche og arbejdsmarkedet som sådan – som på et passende differentieret niveau kan forhandle de problemer, man vil tildele opmærksomhed, og de løsninger, der skal tages i anvendelse.

Vi vil i dette projekt fokusere på de muligheder, der ligger i, at de specifikke institutioner får 'et eget liv' og indgår i forskellige netværk, som er relativt uaf-

Mange af de institutioner, der oprettes (eller tilpasses) med arbejdsmiljøloven, har til opgave at generere og/eller formidle viden. Dermed skal de levere støtte til det lokale arbejdsmiljøarbejde i sikkerhedsorganisationen – men selvsagt også til den politiske administrative del af systemet i forbindelse med den videre udvikling af reguleringen. Det drejer sig om

- Bedriftssundhedstjenesten(BST)
- Branchearbejdsmiljørådene (BAR; tidligere branchesikkerhedsråd (BSR))
- Arbejdsmiljøinstituttet (AMI)
- De arbejdsmedicinske klinikker
- Arbejdsmiljøfondet (AMF), men også
- Centrale dele af Arbejdstilsynet(AT)

Der er således etableret et netværk af institutioner; offentlige (AMI, arbejdsmedicinske klinikker, AT) og quasi-offentlige (BST, BAR, AMF), hvor ikke-offentlige organisationer, arbejdsmarkedets parter, spiller en væsentlig rolle.

Det er karakteristisk, at der er etableret få arenaer til at understøtte samspillet mellem institutionerne. Samspillet tematiseres jævnligt f.eks. i folketingets debatter om arbejdsmiljøreguleringens funktion, og i diverse evalueringer og udredninger (se fx Arbejdstilsynet 1990), og der etableres spontant fora til koordinering og vidensudveksling, men det styrkes ikke fra central side via institutionalisering og tildeling af ressourcer. Institutionerne har delvist komplementære funktioner, fx de arbejdsmedicinske klinikker, som er sygdomsudredende og behandlende, og AT som er regelsættende, med tilsyns- og kontrolopgaver. Men fælles har de opgaver omkring at skabe og/eller at formidle af viden.

hængige af deres formelle udspring. (Se også tekstboksen.)

Afhængigheds- og tillidsrelationerne i hele arbejdsmiljøsystemet er stærke. Dels er den grundlæggende konstellation jo blot en underordnet del af den konstellation, der gælder på arbejdsmarkedet i almindelighed. Forholdet mellem de tre aktører sættes ikke primært på arbejdsmiljøscenen, men på en anden og større scene. Dels er systemet stabiliseret af, at det er institutionaliseret gennem lovgivning og stabile aftaler og alliancer. Historisk, kan man godt pege på elementer af mistillid: Fx at mange af Branchesikkerhedsrådene, så længe de hed det, opererede med adskilte sekretariater for henholdsvis arbejdsgivere og lønmodtagere; og at Dansk Arbejdsgiverforening i 1997 trak sig fra Arbejdsmiljørådet og partssamarbejdet på arbejdsmiljøområdet i øvrigt. Men i det lange perspektiv har det alligevel været tilliden, i det mindste forstået som forudsigeligheden, der dominerede.

Tillid og afhængighed er grundlæggende størrelser; men de er ikke en gang for altid givne. Dette projekt handler ikke primært om at vurdere styrken af dem;

det handler mere om at beskrive og forstå de processer, der løbende forhandler og producerer tillid og afhængighed (og nogle gange det modsatte).

Man må opfatte forholdet mellem staten og parterne, og de underliggende netværk, som et politik-netværk (i modsætning til et emne-netværk, jf. figur 1 i kapitel 1). Det er relativt tydeligt hvem, der er inkluderet i netværket; der er hyppige og intense kontakter; og der er stærk kontinuitet i medlemskredsen. Det kan være interessant at se på, om der også er kontinuitet i værdierne. Hvis man nøjes med at se på det ultimative mål; de ansattes sundhed; så er der kontinuitet og konsensus. Det er i afvejningen mellem sundhed og prisen for sundhed, eller i vurderingerne af, hvad der er gode metoder i arbejdsmiljøreguleringen, at vejene skilles. Men sundhedsmålet skaber, trods alt, en grundlæggende konsensus, tillid og sammenhæng i systemet.

Alt i alt må man sige, at arbejdsmiljøreguleringsystemet har en høj forhandlingskapacitet. I forhold til parametrene stabilitet/fleksibilitet og lukket-/åbenhed, så kommer vurderingerne meget an på, indenfor hvilken forventningshorisont man spørger. Med en snæver horisont kan man godt argumentere for, at systemet er fleksibelt og åbent: Det kan godt håndtere konkrete arbejdsmiljøproblemer. Omvendt, hvis forventningerne er store: Der har der været en tendens til at de lidt større forandringer ikke har kunnet håndteres i selve systemet, men ofte har været initieret via de politisk-parlamentariske organer. Lad blot forløbet omkring handlingsplanen mod ensidigt gentaget arbejde illustrere det: At ensidigt gentaget arbejde var (og er) et problem, var sådan set klart nok og havde været det længe; men før arbejdsmiljøreguleringsnetværket rigtigt begyndte at gøre noget ved det, var det nødvendigt, at man blev presset fra folketinget og ministeren til at tage affære. Også andre gennemgribende forandringer (fx arbejdspladsvurderingerne) har haft det med at komme udefra.

Det funktionalistiske perspektiv

– ulykkesindsatsen

Kodeordene i dette afsnit er: Afhængigheds- & tillidsrelationer, værdier, policy-netværk vs. emne-netværk, forhandlingskapacitet, stabilitet/fleksibilitet & lukket-/åbenhed og ressourcer.

Ulykkesindsatsen er et eksempel på, hvad vi betragter som et reguleringsnetværk i dette projekt.

Ulykkesindsatsen er koncentreret 'ovenfra', fra tilsynet. Det er tilsynet, der afdækker behovet for en indsats; det er tilsynet som i udgangspunktet besidder privilegeret adgang til den viden om feltet – arbejdsskadesstatistikken – som,

hvis den bliver bragt i spil, kan fremtvinge (eller fremprovokere er nok en bedre term) en indsats. Men indsatsen, som det giver anledning til, er ikke blot arbejdstilsynets egen indsats. Hvilket i parentes bemærket ville have været helt i overensstemmelse med traditionen indenfor området, hvor netop sikkerhed har været Arbejdstilsynets klassiske gebet, mens de øvrige aktører som BST og BAR'ene ikke har beskæftiget sig meget med det. Det lykkes tilsynet, ved at kanalisere den anden af de to centrale ressourcer, penge, hen til de projekter og kampagner, som kommer til at udgøre indsatsen på området, at forme et bredere netværk af aktører, arbejdsgiver- & arbejdstagerorganisationer, BAR og nogle BST'er. Og på dette stadiet besidder disse aktører også viden om forholdene ude på arbejdspladserne, som tæller som en ressource i netværket. Men først og fremmest giver disse aktører adgang til virksomhederne og legitimitet til indsatsen. Indsatsens primære medie er viden om ulykker og ulykkesforebyggelse, som, gennem forskellige typer af kampagner, skal bringes i spil i virksomhederne. Derfor bliver adgang og legitimitet til ressourcer i netværket.

Netværket bliver ganske vist etableret til lejligheden; de konkrete personer, som former indsatsen, har ikke arbejdet sammen i den konstellation før. Men alligevel trækker netværket på kendte aktører og relationer. Dermed bliver det interessant at studere i hvilken udstrækning, det aktuelle netværk arver sine egenskaber fra det institutionelle felt, og – vigtigere – i hvilken udstrækning og hvordan de reformuleres eller omkalfatres i netværksprocessen. Og de egenskaber, der tænkes på, er fx netværkets:

- afhængigheds- og tillidsrelationer (i den forbindelse kunne betydningen af omlægningerne i BST-systemet være relevant),
- in- & eksklusionskriterier og
- aktørernes kompromisvillighed.

I den sidste ende er det selvfølgelig interessant om netværksindsatsen mod ulykker giver færre ulykker end andre alternative indsatser, altså om netværksorganiseringen er mere eller mindre funktionel, men det er det jo desværre i praksis umuligt at svare udtømmende på; selvom det indenfor det funktionalistiske perspektiv er relevant.

Den nyinstitutionelle forståelse

– forflytningsindsatsen

I dette afsnit ser vi på forflytningsindsatsen med nyinstitutionelle briller. Kodeordene er: Identitet, kapabilitet og forståelser & meningsdannelse.

Det, der i dag omtales som forflytningsindsatsen, blev vedtaget som en handlingsplan mod personløft i 1994 i Branchesikkerhedsrådsregi. Handlingsplanen forløb frem til ca. 2000, og har siden været fastholdt som en koordineret indsats, med Branchearbejds miljørådet centralt placeret, men også med en stabil opbakning fra parterne, BST og arbejdstilsynet.

I forhold til vores studie er det en fordel, at netværket har virket over så lang en periode. Når vi her bruger casen som en illustration af den nyinstitutionelle forståelse, så må det nødvendigvis blive mere som en slags opstilling af forskningsspørgsmål eller tese-generering end som en egentlig analyse. Især forekommer det nyinstitutionelle perspektiv interessant i forhold til selvgroede netværk som forflytningsindsatsen må siges at være et eksempel på.

I forhold til identiteter har der tilsyneladende været en relativt stabil kernegruppe af personer omkring forflytningsindsatsen, og den gruppe har også forstået sig som havende et fælles projekt som overskred øvrige interesseforskelle i feltet; man trak på samme hammel. Det interessante er, hvordan det lykkedes at etablere en sådan fælles forståelse; ikke bare hos de involverede personer, men i det organisatoriske landskab, hvor kampagnen har haft positive resultater (for tilsyneladende var handlingsplanen i sidste halvdel af 90'erne hæmmet af organisationernes selvforståelse). Hvordan etablerede aktører nogle selvforståelser (og forståelser af andre), som muliggjorde det langstrakte positive samarbejde?

Forflytningsindsatsen producerer i øvrigt en konkret ny identitet: Forflytningsvejlederne. Det er et eksempel på, hvordan identitetsdannelse kan være mulighedsskabende.

I forhold til kapabiliteter handler det om hvordan formuleringerne og reformuleringerne af aktørernes identitet producerede evne til at agere i feltet. Igen er der indikationer på, at handlingsplansarbejdet i nogen grad havde begrænset kapabilitet i 90'erne; men alligevel er der i det lange løb etableret levedygtige resultater af kampagnen; hvordan er det lykkedes?

Som en – måske en anelse kuriøs – illustration af betydningen af forståelser og meningsdannelse i det nyinstitutionelle perspektiv skal der henvises til indsatsens navn: Det handler om, at man *ikke* skal løfte på andre mennesker som et led arbejdet; så for at undgå at referere til problemet og i stedet referere til løsningen hedder det nu forflytningsindsatsen; altså hvordan man flytter andre mennesker uden at løfte dem. Sagen er jo, desværre, at den nye titel ikke umiddelbart danner fornuftige billeder på, hvad det drejer sig om, udenfor den snævre kreds, der kender begrebet i forvejen. Det interessante er selvfølgelig

ikke ordene i sig selv, men at ordene hænger sammen med vores forståelser, vores praksiser og de institutioner (læs: vaner; uformelle og formelle) vi etablerer i og omkring arbejdet. Er det at vende en patient i sengen noget der gøres af en person med hjælp fra en kollega, eller er det noget, som man altid er to personer om at gøre?

Governmentality

– psykisk arbejdsmiljø og mobning

I dette afsnit ser vi psykisk arbejdsmiljø – og en anelse på mobning – ud fra et governmentality-perspektiv. Kodeordene er: Styringsrationaliteter & story lines, individualisering og styringens hvad, hvordan, hvem & hvorfor.

I arbejdsmiljøreguleringen mødes to 'diskursive trends'. Den vigtigste – i samfundet som sådan jf. governmentality-tænkerne, men ikke nødvendigvis i arbejdsmiljøet – er individualiseringen, altså at den enkelte bliver ansvarlig for styringen af sig selv; vi bliver frigjorte, men frigørelsen forudsætter at vi opføres os 'ansvarligt', styringen bliver en regulering af vores evne til at regulere os selv. Den anden trend – som mere må opfattes som en story line for så vidt som den er mere specifik for arbejdsmiljøreguleringen – er 'arbejdsmiljøet er for vigtigt til at blive overladt de ansatte', arbejdsmiljøet bliver på forskellig vis gjort til et ledelses-spørgsmål. I parentes bemærket er der et vist sammenfald i de to trends hvis man opfatter virksomhederne som individer (med identitet, moral, læringskapacitet og andre individuelle karaktertræk), og/eller hvis virksomhederne personificeres ved deres ledelse.

Det psykiske arbejdsmiljø har hele tiden været lidt indenfor arbejdsmiljødiskursen og lidt udenfor (fx under titlen trivsel). Skæringen er ligefrem blevet institutionaliseret med Metodeudvalgets rapport i 1995, hvor man trak en streg ned gennem det psykiske arbejdsmiljø og bekendtgjorde, at noget lå indenfor arbejdsmiljømyndighedernes domæne, og noget lå i samarbejdsorganernes regi. Men denne skillelinje er i de senere år blevet suppleret med en anden; nemlig mellem kollektive/organisatoriske tiltag til forbedring af arbejdsmiljøet på den ene side og individuelle strategier på den anden. Hvad der er reguleringens objekt er ikke én gang for alle givet, men bliver løbende forhandlet; i de lokale praksis-sammenhænge på arbejdspladsniveau, i de forskellige netværk – arbejdsmiljønetværk og i fx Human Ressource sammenhænge – men altså også ind imellem mellem parterne på arbejdsmarkedet.

Afgrænsningen af objektet er ikke neutralt i forhold til, hvad man kan, og hvad man bør gøre for at forbedre arbejdsmiljøet; men handlingsregisteret afgrænses ikke kun af, hvordan man konstruerer det problem, der skal gøres noget ved;

det afgrænses også af, hvad der opfattes som fornuftige handlinger. I en samtid, hvor man indenfor visse sektorer opfatter sikkerhedsorganisationen som et fortidslevn, kan det være vanskeligt at bruge værktøjer som associeres med arbejdsmarkedets organisationer. Omvendt er der grund til at forholde sig skeptisk til, om de individuelle strategier har tilstrækkeligt potentiale til at forebygge de psykiske arbejdsmiljø-problemer, et moderne arbejdsliv kan give anledning til.

Spørgsmålet om, hvem der er reguleringens udøvere, og hvem der er dens 'modtagere', har i tilfældet mobning antaget en meget konkret betydning. Om det vil lykkes at gøre aftale-vejen succesfuld afhænger også af, om aftaleparterne fremstår som troværdige aktører på et felt, hvor de traditionelt ikke har spillet nogen rolle.

Og endeligt i forhold til spørgsmålet om hvorfor, så kunne brydningerne mellem, om det psykiske arbejdsmiljø er vigtigt af hensyn til enten primært de ansattes trivsel og sundhed eller virksomhedernes sygefravær, effektivitet og konkurrenceevne, være et spørgsmål, der kunne undersøges.

Som sagt har vi ikke lagt os endeligt fast på, hvilket specifikt 'psykisk arbejdsmiljø-netværk' vi vil se nærmere på i dette projekt. Governmentality-tankegangen inviterer på mange måder til en diskurs-analytisk tilgang til begrebet på tværs af forskellige netværk; men vores metode er ikke at reservere fx governmentality-perspektivet til psykisk arbejdsmiljø; de andre tilgange skal også bruges i forhold til i dette tilfælde psykisk arbejdsmiljø. Det er således nødvendigt at udpege specifikke netværk som cases til vores undersøgelse.

Arbejdsmiljøregulering som netværksregulering – en kort opsamling

Formålet med dette afsnit har været at give et første indtryk af, hvad den diskuterede litteratur har at tilbyde i forhold til en analyse af forskellige arbejdsmiljø-netværk. Vi har tænkt at lade de forskellige tilgange supplere hinanden i analysen af vores cases, men selvfølgelig vil nogle af casene måske invitere mere til at blive betragtet i et perspektiv end i et andet; men det er det for tidligt at vurdere mere konkret nu.

Vi har også i dette kapitel illustreret, hvad det mere konkret er, vi forstår ved et netværk i dette projekt. Vi leder efter netværkene på implementeringsniveauet, og foreløbigt er valget faldet på ulykkesindsatsen, forflytningsindsatsen, mobningsaftalen og et netværk, der forholder sig til psykisk arbejdsmiljø [er siden ændret til forflytningsindsatsen, sundhedsfremme på arbejdspladsen og parts-

aftalen om mobning og indsatsen om psykisk arbejdsmiljø på det industrielle område mere generelt].

Litteratur

- Andersen, John og Torfing, Jacob. (2004). *Netværksstyring af kommunernes arbejdsmarkedsrettede indsats*. Ålborg, Ålborg Universitetsforlag.
- Daubjerg, C. (2004). New policy ideas and old policy networks: Implementing green taxation in Scandinavia. *Journal of Public Policy*, 24,(2), 219-249.
- Dean, Mitchell (1999). *Governmentality. Power and rule in modern society*. London, Sage
- Hajer; M. og Wagenaar (ed) (2003). *Deliberative policy analysis. Understanding governance in the network society*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jessop, B. (2000). *Globalisering og interaktiv styring*. Roskilde, Roskilde Universitetsforlag
- Jessop, B. (2002) *Governance and metagovernance On reflexivity requisite variety and requisite irony*. <http://comp.lancs.ac.uk/sociology/soc108rj;htm>
- Järvinen, M. & N. Mik-Meyer (2003) *At skabe en klient. Institutionelle identiteter i socialt arbejde*. København, Hans Reitzels forlag.
- Kickert, Klijn and Koppenjan (ed) (1997) *Managing complex networks. Strategies for the public sector*. London, Sage.
- Koimann, J. (2000). Societal Governance: levels, models and orders of social-political interaction. In Pierre, J (ed.). *Debating governance*. Oxford, Oxford University press.
- Lindblom, C. (1959) The science of muddling through. *Public Administration Review*, 19, 79 -88.
- March, J.G. og Simon, H.A. (1958). *Organizations*. New York, Wiley
- March, J.G. og Olsen, J.P. (1976). Organizational choice under ambiguity. In March, J.G. og Olsen, J.P. (ed.) *Ambiguity and Choice in Organizations*. Bergen, Universitetsforlaget, pp10-23.

March, J.G. og Olsen, J.P. (1989). *Rediscovering Institutions*. New York, The Free Press.

March, J. G. og Olsen, J.P. (1995). *Democratic governance*. New York, The Free Press.

Mayntz, R. (1993). Governing Failures and the problem of governability: some comments on a theoretical paradigm. In J. Koimann (ed.) *Modern Governance. New Government-Society Interactions*. London, sage.

Pierre, J (ed.) (2000). *Debating governance*. Oxford, Oxford University press.

Marsh, D. and Rhodes, R.A.W. (1992). *Policy networks in British Government*. Oxford, Clarendon Press.

Rhodes, RAW (1997). *Understanding governance. Policy networks governance reflexivity and accountability*. Buckingham, Open University press

Rose, N. (1999). *Powers of freedom*. Cambridge, Cambridge University Press

Scharpf, F.(1994). *Games real actors play. Actor Centered Institutionalism in Policy Research*. Oxford, West View Point.

Seeman, Janne (1999) Netværk som forandringsstrategi og strategier for netværk. I Bentsen, Borum, Erlingsdottir og Sahlin-Andersson (red). *Når styringsambitioner møder praksis*. København, Handelshøjskolens Forlag

Seeman, Janne (2004): Når netværksidealer møder realiteter. I Kjeld Høgsbro (red.). *Socialpsykiatriens kompleksitet*. København, Samfundslitteratur.

Sehested, Karina (2002). *Netværksstyring i byer*. København, Jurist og Økonomforbundets Forlag.

Sørensen og Torfing (2005). *Netværksstyring fra government til governance*. Roskilde, Roskilde Universitetsforlag

Sørensen, Eva og Jacob Thorfing (2000) *Skanderborg på landkortet – et studie af lokale styringsnetværk og politisk handlekraft*. København, Jurist og økonomforbundets Forlag.

Stærdahl, J. (2001). *Effektiviteten af international miljøregulering. Den adfærdsmæssige effektivitet af Konventionen om Langtrækkende Grænseoverskridende Luftforurening i forhold*

til emissionen af svovl i Danmark, U.K. og Tyskland. PhD Afhandling, Teksam-forlaget. Roskilde.

Thorning, Jacob (2004) *Virksomheden Møn. Et virksomhedslignende implementeringsnetværk.* Working paper series 2004:5. Roskilde University

Torning, J (2004) *Det stille sporskifte i velfærdsstaten. En diskursanalytisk beslutningsprocesanalyse.* Århus, Århus Universitetsforlag.

Åkerstrøm, N. (2003). *Borgerens kontraktliggørelse.* København, Hans Reitzel